

General principles and prospects of harmonization of the Ukrainian criminal legislation with the European Union criminal law

Загальні засади та перспективи гармонізації кримінального законодавства України із кримінальним правом Європейського Союзу

Nataliya Zemba

Key words:

European Union, European integration, harmonization, criminal legislation, European Union criminal law.

Ключові слова:

Європейський Союз, євроінтеграція, гармонізація, кримінальне законодавство, право Європейського Союзу.

Постановка проблеми. У сучасній Європі кримінальне право перестає бути виключною сферою самостійної правотворчої діяльності окремих держав. Щоправда, їхні законодавчі та судові органи зберігають свій суверенітет, однак під час прийняття рішень, зокрема, законодавчих, дедалі частіше змушені брати до уваги наддержавні нормативні стандарти, яких треба дотримуватися внаслідок досягнутих міжнародних домовленостей та угод. На цьому фоні порівняно новим явищем, історія якого налічує заледве кільканадцять років, є «європеїзація кримінального права», що відбувається в рамках Європейського Союзу (далі – ЄС)¹.

Відповідні процеси в рамках європеїзації права вже віддавна стосуються України. З огляду на євроінтеграційний вектор України, дослідження процесу гармонізації кримінального законодавства України із кримінальним правом ЄС, зокрема, загальних засад, аналіз перспектив цього процесу є необхідним для його систематизації та забезпечення відповідності нашої держави «копенгагенським критеріям» у частині адаптації законодавства, досягнення ефективності правотворення і правозастосування.

Аналіз останніх досліджень. Серед українських науковців питання гармонізації кримінального законодавства України досліджували М.І. Хавронюк, Н.А. Зелінська, М.І. Пашковський, В. Муравйов, П.Л. Фріс. Гармонізацію кримінального законодавства держав-членів ЄС, а також процеси європеїзації кримінального права ґрунтовніше вивчали представники польської правової доктрини: М. Шварц-Кучер (M. Szwarc-Kuczer), Ю. Піскорський (J. Piskorski), А. Лях (A. Lach), А. Адамксі (A. Adamski) тощо.

Метою статті є дослідження загальних засад та перспективи гармонізації кримінального законодавства України із кримінальним правом ЄС.

Завданням статті є дослідження гармонізації кримінального законодавства України із кримінальним правом ЄС як складової частини процесу європеїзації права, виділення загальних засад цього процесу на підставі аналізу нормативно-правових актів та міжнародних зобов'язань України, з'ясування його перспектив.

Виклад основного матеріалу. Дедалі частіше про чинне кримінальне право у державах-членах ЄС згадується в контексті питання його європеїзації. Європеїзація – це поступовий процес, пов'язаний із впливом актів Ради Європи та ЄС на внутрішню систему права держав, що співпрацюють між собою в рамках вищеназваних систем. Поряд із поняттям європеїзації з'являється поняття гармонізації².

Поняття «європеїзація» та «гармонізація», як зауважує польський дослідник А. Адамксі (A. Adamski), часто вживаються як взаємозамінні. Загалом вони стосуються одного і того самого явища – поступового

¹ Prawo karne i wymiar sprawiedliwości państw Unii Europejskiej wybrane zagadnienia / A. Adamski, P. Chrzczonowicz, J. Bojarski та ін. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007. S. 429.

² Ornowska A. Europeizacja prawa karnego materialnego – niektóre aspekty teoretyczne i praktyczne (trójgłos) / A. Ornowska, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz. Studia prawnoustrojowe. 2009. № 10. S. 7.

нівелювання різниці між правовими системами держав-членів ЄС як результат їх інтеграції до цієї наддержавної структури.

Проте у доктрині європейського права ці два поняття все-таки розділяються³. Гармонізація визнається одним з етапів явища європеїзації права та позначає поступовий процес взаємодії двох нормативних сфер: міжнародної (європейської) та національної⁴. У зв'язку з євроінтеграційним курсом України питання гармонізації законодавства, зокрема кримінального, із кримінальним правом ЄС є особливо актуальним для України.

У науковій літературі України питанню явища «європеїзації» не надається гідної уваги. Проте розуміння цілісного механізму гармонізації кримінального законодавства України неможливе без аналізу його кінцевого результату – європеїзації кримінального права.

Проявами європеїзації кримінального права, яка має на меті посилення впливу ЄС на розвиток кримінального права держав-членів⁵, є гармонізація та уніфікація. Гармонізація спрямована на усунення різниці, що існує між правовими системами. Фінальним етапом гармонізації є уніфікація – створення панєвропейських стандартів, що мають замінити національне право або ж функціонувати як його надбудова на міжнародному (європейському) рівні. Проте гармонізація права не обов'язково призведе до його уніфікації. У сфері ЄС кримінальне право слугує будівництву простору свободи, безпеки і справедливості, в якому настає конвергенція кримінального законодавства держав-членів ЄС. Нині гармонізація у сфері кримінального законодавства на території ЄС офіційно не розглядається як початковий етап його уніфікації.⁶

Термін «гармонізація законодавства» не має нормативного визначення. М.І. Хавронюк виділяє такі елементи цього процесу (діяльності): виявлення наявності правової бази держави; проведення аналізу, виявлення відмінностей, суперечностей і пробілів, оцінка актуальності, переваг законодавства (системи права) кожної зі сторін, вироблення прогнозів щодо реалізації конкретних форм створення гармонізованого законодавства.⁷

Гармонізацією також називають процес цілеспрямованого зближення правових систем шляхом усунення суперечностей між ними та формування мінімальних правових стандартів через утвердження спільних правових принципів, що передбачає узгодження законодавства держав-членів та країн не-членів із вимогами міжнародного права на підставі міжнародних договорів⁸. Дослідники водночас наголошують на тому, що для гармонізації законодавства з правом ЄС не є обов'язковою умовою набуття державою членства.

Поняттям «гармонізація» у сфері кримінального права позначають взаємне зближення кримінального законодавства держав-членів ЄС, що має на меті забезпечити більш ефективну співпрацю у сфері запобігання та протидії особливо небезпечним злочинам транскордонного характеру⁹.

До набрання чинності Лісабонським договором у рамках Третьої опори ЄС гармонізацію кримінального матеріального права ніколи не сприймали як одну з умов європейської інтеграції. Після Амстердамського договору вона становила умову кращої міжнародної співпраці, тобто визначала лише певну окреслену функцію в рамках співробітництва у кримінальних справах. Такий розподіл акцентів в офіційних документах ЄС применшував значення гармонізації матеріального кримінального права порівняно з гармонізацією кримінального процесуального права¹⁰.

³ Prawo karne i wymiar sprawiedliwości państw Unii Europejskiej wybrane zagadnienia / A. Adamski, P. Chrzczonowicz, J. Bojarski та ін. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007. S.430

⁴ Ornowska A. Europeizacja prawa karnego materialnego – niektóre aspekty teoretyczne i praktyczne (trójgłos) / A. Ornowska, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz. Studia prawnoustrojowe. 2009. № 10. S. 7.

⁵ Зелінська Н.А. Євроінтеграційні процеси в сфері транснаціонального кримінального права. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса): у 2 т. Т. 1 / відп. ред. М.В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2016. С. 313.

⁶ Ornowska A. Europeizacja prawa karnego materialnego – niektóre aspekty teoretyczne i praktyczne (trójgłos) / A. Ornowska, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz. Studia prawnoustrojowe. 2009. № 10. S. 7.

⁷ Хавронюк М.І. Сучасне загальноєвропейське кримінальне законодавство: проблеми гармонізації: монографія. К.: Істина, 2005. С. 9.

⁸ Пархоменко Н.М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. Часопис Київського університету права. 2012. № 1. С. 338–343.

⁹ Ornowska A. Europeizacja prawa karnego materialnego – niektóre aspekty teoretyczne i praktyczne (trójgłos) / A. Ornowska, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz. Studia prawnoustrojowe. 2009. № 10. S. 8.

¹⁰ Prawo karne i wymiar sprawiedliwości państw Unii Europejskiej wybrane zagadnienia / A. Adamski, P. Chrzczonowicz, J. Bojarski та ін. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007. S.447.

Перед Україною також давно постало питання гармонізації національного законодавства відповідно до норм та стандартів права ЄС, однак варто зауважити, що цей процес має переважно односторонній характер, оскільки при цьому не йдеться про взаємні кроки з обох сторін щодо узгодження своїх правових норм, а про зміни тільки в українському законодавстві з метою його гармонізації з нормами права ЄС¹¹.

Україна визначила для себе європейський напрям зовнішньої політики ще з початків своєї незалежності. Цей період можна вважати етапом добровільної гармонізації¹².

У розділі X Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. було закріплено, що Українська РСР (як суб'єкт міжнародного права) безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. При цьому вона визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права – перед нормами внутрішньодержавного права¹³.

У 1994 р. Україна офіційно проголосила курс на інтеграцію до ЄС, адже 14 червня 1994 р. була укладена Угода про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС¹⁴. Із набранням нею чинності було закріплено правові засади гармонізації законодавства України з правом ЄС.

Законом України від 18 березня 2004 р. була затверджена Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Метою адаптації законодавства визначено досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються ЄС до держав, які мають намір вступити до нього¹⁵.

18 червня 2007 р. був погоджений План дій «Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки», яким, зокрема, була передбачена подальша імплементація Україною стандартів ЄС щодо відмивання грошей, включаючи протидію фінансуванню тероризму¹⁶.

Важливим для подальшої європейської інтеграції України є План дій із лібералізації візового режиму, схвалений 22 листопада 2010 р. Відповідно до цього Плану дій передбачено прийняття Україною низки законодавчих актів із чотирьох блоків, один з яких під назвою «Громадський порядок та безпека» передбачає гармонізацію кримінального законодавства України щодо окремих видів злочинів¹⁷.

Знаковою подією стало підписання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами¹⁸, з іншої сторони (далі – Угода). Угода була ратифікована Законом України № 1678-VII від 16 вересня 2014 р.¹⁹. Саме ця Угода нині визначає правові засади гармонізації законодавства України із правом ЄС. Загалом вона створює нові, більш сприятливі можливості для удосконалення законодавства України. Гармонізація охоплює практично всі сфери співпраці нашої держави з ЄС, має ширшу мету, ніж здійснення економічної інтеграції, оскільки передбачає, зокрема, реформування правової системи України²⁰.

¹¹ Протидія злочинності та адаптація кримінального законодавства і права України до законодавства і права Європейського Союзу : Монографія / В.К. Матвійчук, О.Є. Гіда, Р.Б. Прилуцький та ін.; За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В.К. Матвійчука. К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2014. С. 39.

¹² Муравйов В. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС / В. Муравйов, Н. Мушак. Віче. 2013. № 8. С. 16–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2013_8_6/

¹³ Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-XII. Відомості Верховної Ради. 1990. № 31. Ст. 429.

¹⁴ Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (Угоду ратифіковано Законом N 237/94-ВР (237/94-ВР) від 10.11.1994 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_012.

¹⁵ Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 29. Ст. 367.

¹⁶ План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки, прийнятий 18 червня 2007 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_956/

¹⁷ Безвізовий діалог між Україною та ЄС. План дій з лібералізації візового режиму. Схвалено на саміті Україна – Європейський Союз 22 листопада 2010 р., м. Брюссель, Королівство Бельгія. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_001/paran2#n2

¹⁸ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ, Угода від 27.06.2014 р. (редакція від 30.11.2015 р.). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011/paran2820#n2820

¹⁹ Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 верес. 2014 р. № 1678-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>.

²⁰ Протидія злочинності та адаптація кримінального законодавства і права України до законодавства і права Європейського Союзу: Монографія / В.К. Матвійчук, О.Є. Гіда, Р.Б. Прилуцький та ін.; За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В.К. Матвійчука. К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2014. С. 31.

У Розділі 1 ст. 3 Угоди основою відносин визначено принципи вільної ринкової економіки. Натомість головними принципами для посилення ефективності відносин між Сторонами є верховенство права, належне врядування, боротьба з корупцією, боротьба з різними формами транснаціональної організованої злочинності й тероризмом. Саме це положення є вихідним для зближення кримінального законодавства України із кримінальним правом ЄС, адже кримінально-правова охорона відносин визнається однією з основоположних гарантій належного виконання Сторонами своїх зобов'язань.

У контексті гармонізації кримінального законодавства України із правом ЄС варто звернути увагу на Розділ III Угоди під назвою «Юстиція, свобода та безпека». Цей розділ містить загальні положення щодо гармонізації законодавства України у сфері боротьби зі злочинністю, зокрема матеріального кримінального законодавства, із відповідними нормами ЄС.

Зобов'язання, що містяться у Розділі III Угоди, стосуються співробітництва у боротьбі з легалізацією (відмиванням) коштів та фінансуванням тероризму, незаконним обігом наркотичних засобів, прекурсорів та психотропних речовин, зі злочинністю та корупцією (незаконне переправлення через державний кордон нелегальних мігрантів, торгівля людьми і вогнепальною зброєю та незаконний обіг наркотиків, контрабанда товарів, економічні злочини, зокрема злочини у сфері оподаткування, корупція як у приватному, так і в державному секторі, підробка документів, кіберзлочинність), у боротьбі з тероризмом. Взяті на себе зобов'язання Україна має виконати, зокрема, шляхом імплементації відповідних міжнародних стандартів²¹.

Угода не містить визначення поняття «гармонізація» та нечасто оперує цим терміном. Згадуються традиційні для права ЄС терміни: «зближення», «законодавче зближення», «регуляторне зближення», «гармонізація», «адаптація», «визнання міжнародних принципів і стандартів», «взаємне визнання правил», «транспозиція» тощо. Фактично, в Угоді йдеться про різні способи реалізації одного й того самого процесу, головною метою якого є створення однакових правових положень для України та ЄС²².

Повертаючись до аспектів, які регулює Угода в рамках кримінального права, в інших розділах, які стосуються галузевої співпраці, як спосіб охорони відносин певної сфери відносин використовується механізм кримінально-правового регулювання, а боротьба зі злочинністю певного виду є одним із видів співробітництва в цій сфері. Так, у сфері оподаткування одним із напрямів співпраці ст. 352 Угоди названо політику щодо протидії та боротьби із шахрайством і контрабандою підакцизних товарів.

Згідно зі ст. 453 Україна для цілей Угоди отримує фінансову допомогу через відповідні механізми та інструменти фінансування ЄС. Положеннями ст. 459 Угоди визначено обов'язок вживати ефективних заходів у сфері захисту фінансових інтересів України та ЄС із метою попередження та боротьби із шахрайством, корупцією та іншою нелегальною діяльністю, *inter alia* шляхом взаємної адміністративної допомоги та спільної правової підтримки у сферах, охоплених цією Угодою. Одним із способів досягнення цієї мети є те, що Україна також поступово узгоджує національне законодавство з положеннями, викладеними у відповідному Додатку до Угоди²³.

Отже, з аналізу Угоди про асоціацію України із ЄС як основного акта, що закріплює загальні засади співпраці та напрями зближення законодавства України з нормами ЄС, випливає, що гармонізація законодавства у сфері кримінального права, зокрема матеріального, є частиною взятих на нашу державою зобов'язань. Положеннями Угоди прямо не закріплено обов'язку гармонізувати кримінальне законодавство України з нормами кримінального права ЄС та не визначено меж цього процесу. Однак варто погодитись із В. Муравйовим, що здійснення гармонізації на рівні ЄС, а також у відносинах спільноти з іншими країнами (особливо з тими, які мають з ЄС угоди про асоціацію), майже неможливим виявляється чітке визначення меж цього процесу. Тому Україна має розробити власні підходи до розв'язання проблеми гармонізації законодавства з правом ЄС, адже реалізація цього механізму надає можливості для дії норм права Євросоюзу в рамках вітчизняного правопорядку. Це стосується, насамперед, транспозиції директив ЄС

²¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ, Угода від 27.06.2014 р. (редакція від 30.11.2015 р.). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011/paran2820#n2820.

²² Муравйов В. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС / В. Муравйов, Н. Мушак. Віче. 2013. № 8. С. 12–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2013_8_6.

²³ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ, Угода від 27.06.2014 р. (редакція від 30.11.2015 р.). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011/paran2820#n2820.

у внутрішнє законодавство України та безпосереднього застосування певних положень права Євросоюзу на національному рівні²⁴.

Ст. 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. до основних засад зовнішньої політики віднесено, зокрема, забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір із метою набуття членства в Європейському Союзі²⁵. А однією з умов отримання повного членства країни в ЄС є відповідність її так званим «копенгагенським критеріям», визначеним на саміті Європейської Ради у Копенгагені. Механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському критерію набуття членства в ЄС включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування²⁶.

Процес гармонізації кримінального законодавства України на сучасному етапі має здебільшого добровільний характер, якщо не брати до уваги вищезгадані умови Угоди щодо зближення законодавства з нормами ЄС. Проте у перспективі, зважаючи на євроінтеграційний вектор України, нам доведеться гармонізувати як положення чинного кримінально-правового законодавства, так і оцінювати законопроекти на відповідність джерелам права ЄС, застосовувати інші механізми, спрямовані на узгодження кримінального законодавства України зі стандартами ЄС.

Анотація

Стаття присвячена дослідженню процесу гармонізації кримінального законодавства України із кримінальним правом Європейського Союзу. У рамках дослідження доведено актуальність гармонізації кримінального законодавства України з відповідними нормами ЄС та виділено загальні засади цього процесу. Здійснено прогнозування перспектив гармонізації кримінального законодавства України із кримінальним правом ЄС.

Summary

The article is devoted to the research of the process of harmonization of the criminal legislation of Ukraine with the European Union criminal law. Within the study the necessity of harmonization of the Ukrainian criminal legislation with relevant EU norms is proved and general principles of this process are identified. The prospects for harmonization of the criminal legislation of Ukraine with the EU criminal law are predicted.

Використана література:

1. Безвізовий діалог між Україною та ЄС. План дій з лібералізації візового режиму. Схвалено на саміті Україна – Європейський Союз 22 листопада 2010 р., м. Брюссель, Королівство Бельгія. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_001/para2#n2.
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. № 55-XII. Відомості Верховної Ради. 1990. № 31. Ст. 429.
3. Зелінська Н.А. Євроінтеграційні процеси в сфері транснаціонального кримінального права. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса): у 2 т. Т. 1 / відп. ред. М.В. Афанасьєва. Одеса: Юридична література, 2016. С. 313–315.
4. Муравйов В. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС / В. Муравйов, Н. Мушак. Віче. 2013. № 8. С. 12–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2013_8_6.

²⁴ Муравйов В. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС / В. Муравйов, Н. Мушак. Віче. 2013. № 8. С. 12–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2013_8_6/

²⁵ Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 527.

²⁶ Протидія злочинності та адаптація кримінального законодавства і права України до законодавства і права Європейського Союзу: Монографія / В.К. Матвійчук, О.Є. Гіда, Р.Б. Прилуцький та ін.; За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В.К. Матвійчука. К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2014. С. 22–23.

5. Пархоменко Н.М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. Часопис Київського університету права. 2012. № 1. С. 338–343.
6. План дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки, прийнятий 18 червня 2007 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_956.
7. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1629-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 29. Ст. 367.
8. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 1 липня 2010 р. № 2411-VI. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 527.
9. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 верес. 2014 р. № 1678-VII. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>.
10. Протидія злочинності та адаптація кримінального законодавства і права України до законодавства і права Європейського Союзу: Монографія / В.К. Матвійчук, О.Є. Гіда, Р.Б. Прилуцький та ін.; За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В.К. Матвійчука. К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2014. 552 с.
11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ, Угода від 27.06.2014 р. (редакція від 30.11.2015 р.). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011/para2820#n2820.
12. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами {Угоду ратифіковано Законом N 237/94-ВР (237/94-ВР) від 10.11.1994 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_012.
13. Хавронюк М.І. Сучасне загальноєвропейське кримінальне законодавство: проблеми гармонізації: монографія. К.: Істина, 2005. 208 с.
14. Ornowska A. Europeizacja prawa karnego materialnego – niektóre aspekty teoretyczne i praktyczne (trójgłos) / A. Ornowska, J. Bojarski, P. Chrzczonowicz. *Studia prawnoustrojowe*. 2009. № 10. S. 7–22.
15. Prawo karne i wymiar sprawiedliwości państw Unii Europejskiej wybrane zagadnienia / A. Adamski, P. Chrzczonowicz, J. Bojarski та ін. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007. 517 s.